

BAiD

Balıkesir İlahiyat Dergisi - Balıkesir Theology Journal

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10.07.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21.10.2021

BİR TEDRİS METNİ OLARAK MIŞKÂTÜ'L-MESÂBÎH

Selim Demirci*

Öz

Günümüz hadis eğitiminde tarihî tecrübenin göz ardı edilmesi düşünülemez. Genel olarak hadis tarihine bakıldığında bölgesel tecrübelerin, toplumsal ihtiyaçların veya eğitim-öğretim sürecinin şekillendirdiği bir hadis okuması karşımıza çıkmaktadır. Bu ihtiyaç derleme-cem-ihtisar-şerh-taliq gibi birçok telif tarzını da beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, tarihî bir konuma sahip olan Mişkâtü'l-Mesâbîh'in hadis okumaları açısından avantajlı bazı yönlerine temas etmektedir. Buna göre metin, literatürde yer alan rivayetleri bir bütün halinde görmeye imkân sağlamanın yanında hadis kaynaklarının büyük bir çoğunluğunun içeriğini de bünyesine dâhil etmiştir. Aynı zamanda temel usul istilahlarına yer veren kitap, bir "hadis usûlü" pratiği yapmaya da imkân sağlamaktadır. Metin içinde yer alan bazı râvilere dair açıklamalar ve bir nevi hadis şerhi olan küçük notlar da kitabı kıymetli hale getirmektedir. Özellikle bir konudaki ana rivayetleri ihtilafı da görebilecek şekilde sıralaması fikhî-kelâmî yorumlara imkân sağlamaktadır. Elinizdeki makale Mişkâtü'l-Mesâbîh'in tedris metni olarak tercih edilmesini gerekli kılan bazı unsurlar üzerine yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Eğitim, Tebrizî, Mişkâtü'l-Mesâbîh.

MISHKAT AL-MASABIH AS AN EDUCATION TEXT

Abstract

It is unthinkable to ignore historical experience in the hadith education of today. When looked at the history of hadith in general, we come across a hadith reading shaped by regional experiences, social requirements and education-teaching process. This requirement brought long many writing types such as compilation, jam', ikhtisar, sharh, taliq. This study dwells upon some advantageous aspects of Mishkat al-Masabih which has a historical importance in terms of hadith readings. Accordingly, this text, in addition to provide the opportunity to see the narrations in the literature as a whole, also included the content of the majority of the hadith sources. Meanwhile, the book, which includes the basic methodological terms, also provides an opportunity to practice a "hadith methodology". Explanations on some narrators in the text and concise notes that are a kind of hadith commentary makes the book valuable. Especially, listing the basic narrations on a subject in a way that can make the conflicts to be seen provides the opportunity for jurisprudential and theological interpretations. This article focuses on some of the factors that make it necessary to prefer Mishkat al-Masabih as a teaching text.

Keywords: Hadith, Education, Tabrizi, Mishkat al-Masabih

* Doç. Dr. Selim Demirci, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri/Hadis
e-mail: selimdemirci1453@gmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-0261-2716>
Atıf/Citation: Demirci, Selim "Bir Tedris Metni Olarak Mişkâtü'l-Mesâbîh". *BAİD* 14 (Aralık 2021), 251-274.

Giriş

Bir öğrenim süreci olan ilim tahsilinin talebe-hoca-kitap/metin bağı üzerinden yürüdüğü malumdur. Medrese ve dârülahadislerin kurulması da bu uygulamada ciddi bir değişiklik yaşanmasına sebep olmamıştır. Hocanın dersini üzerine bina edeceği bir kitap söz konusu olduğunda, hadis ilmi açısından, kendine ait bazı özellikleri sebebiyle birçok farklı faktörden söz etmek gerekecektir. Çünkü tarihî süreç içinde, hadis eserlerini ortaya çıkaran şartlar kadar kitapların farklılaşmasını etkileyen siyasî-sosyal-ilmî birçok tesir söz konusudur.

Buna göre doğrudan “hadis” okumak istendiğinde, rivayet döneminin usûlü ile yazılmış ve tarihî zemini olan, tartışma konuları açısından da fikir sahibi olmamızı sağlayacak birincil/temel kaynaklar akla ilk gelen eserlerdir. Bunların hem hacim hem de telif tarzı itibarıyla giriş metni vasfını taşımasına imkân vermeyen yönlerinin bulunması, temel kaynaklar üzerine bina edilen “ikincil” denilebilecek eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Pratik yönlerinin bulunması, tarihî tecrübe ve ihtiyaçlara göre ortaya çıkmış olmaları özellikle bazı İslâm beldelerinde ikincil kaynakları tercih edilir hale getirmiştir.

Temel hadis kaynaklarının yaygın otoritesi ve ikincil kaynakların kendi içinde çeşitlenmesi bu kitapların hangisinin hadis okumalarında öncelenmesi gerektiği sorunu gündeme getirmiştir. Bu konunun, hadis okutmakla meşgul olan muhaddislerin de gündeminde olduğu, meseleye usûl kitaplarında yer vermelerinden anlaşılmaktadır. Hadis usûlü açısından önemli isimlerden biri kabul edilen el-Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) *Câmi'*inde konuya temas etmekte, hadis kitaplarının okunmasına temel eserlerden başlanması gerektiğine işaret ederek bu konuda Buhârî ve Müslim'in meşhur *es-Sahîh*'lerinin öncelenmesi gerektiğini söylemektedir. Sonrasında ise Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Huzeyme, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye gibi muhaddislerin eserlerinin okunması gerektiğini belirtmektedir. Onun tavsiyeleri arasında ahkâma dair hadisleri toplayan İmam Mâlik'in el-*Muvatta'*ı da yer almaktadır. Ayrıca el-Hatîb, ilel kitaplarının ve biyografi kaynaklarının da ihmal edilmemesi gerektiğini düşünmektedir.¹ Bir diğer meşhur usûl âlimi İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) ise *Ulûmü'l-hadîs*'inde konuya hadis talebesinin taşınması gereken vasıflar çerçevesinde temas etmektedir. Buna göre ilim talebesi sırasıyla *Sahîhayn*, *Sünenü Ebî Dâvûd*, *Sünenü'n-Nesâî*, *Sünenü't-Tirmizî*² gibi temel kaynakları anlayarak okumalıdır. Hadis talebesi aynı zamanda Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kebîr*'ini okumayı da ihmal etmemeli sonrasında ise Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i gibi bu sahada yazılmış müsned türü eserlerden ve İmam Mâlik'in *Muvvata'*ı başta olmak üzere ahkâm

¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1437/2016), 352-353.

² İbnü's-Salâh *Kitabü't-Tirmizî* şeklinde bahseder.

hadislerini bir araya getiren kitaplardan istifade etmelidir. Ayrıca en güzel örnekleri arasında Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî'nin *el-İlel*'lerinin yer aldığı ilel türündeki kitapları, en dikkat çekici örnekleri arasında Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inin yer aldığı râvî biyografileri ile ilgili kitapları ve en güzel örneğini *el-İkmâl*'i ile İbn Makûla'nın verdiği tespiti zor râvî isimlerine dair eserleri okumalıdır.³

Hadis sahasında okunması tavsiye edilen eserlerdeki sıralama ve bunların çeşitliliği oldukça dikkat çekicidir. İbnü's-Salâh'ın eseri üzerine yoğunlaşan Nevevî (öl. 676/1277), Tîbî (öl. 743/1343), İbn Kesir (öl. 774/1373), İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401) ve İrâkî (öl. 806/1404) gibi âlimler de aynı tavsiyeleri yinelemişlerdir. Bu tavsiyeler arasında rivayet dönemi eserlerini merkeze alarak yazılan *Mesâbîhü's-sünne*, *et-Terğîb ve't-terhîb* ve *Câmiu'l-usûl* gibi kitapların olmaması ise göze çarpan başka bir husustur. Bu tavsiyelerde müelliflerin mezkûr eserleri "temel" kaynak olarak görmemesi, ihtisas okumalarında rivayet döneminin tasnif usûlü ile yazılmış kitapları öncelemeleri ve içinde yetiştikleri ilmî geleneğin etkisi olmuştur.

Bu konu ele alınırken aslında, eser tavsiyesinde tercihleri şekillendiren ilmî anlayışı dikkate almak ve öncelemek gerekmektedir. Buna göre, bazı âlimler hadis eğitimi için temel/birincil kaynakları vazgeçilmez görürken, bazıları ise ikincil eserleri daha pratik, güncel okumalar açısından tercihe şayan ve kendileri sayesinde temel kaynakların daha iyi okunacağı/anlaşılacağı giriş metni olarak değerlendirmiştir. Vakıa itibarıyla ikincil-derleme kaynaklar hadis tedrisinde en az temel kaynaklar kadar kendisine yer bulmuştur.⁴ Bu manada rağbet gören hadis eserlerinden birisi de *Mesâbîhü's-sünne* ve onun yeniden ele alınmasıyla telif edilen *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'tir.⁵

Hicrî VIII. asır müelliflerinden el-Hatîb et-Tebrîzî tarafından telif edilen *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, ilgili asırda "Acem" bölgesi veya Kahire-Dımaşk gibi naklî ilimler açısından merkez sayılabilecek bir alanın dışında kalan "çevre"de

³ İbnü's-Salâh Ebû Amr eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis*, (Dımaşk: Dârü'l-Fikr,1421/2000), 251.

⁴ *Mesâbîh*'in Tebrîz-Şiraz hattındaki etkisi ve bir âlimin biyografisinde tuttuğu yeri görmek açısından bk. Mustakim Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: İsam, 2017), 23-103.

⁵ Bu yazıda Tebrîzî ve eseri hakkında bilgi verilmeyecektir. Çalışmanın konusu eseri tanıtmak da değildir. (Eserin tanıtımı için bk. Selim Demirci, "el-Hatîb et-Tebrîzî ve *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'i Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/2 (Aralık 2014), 95-113). Burada, bir tedris metni olarak *Mişkât*'in imkânları ve diğer derleme çalışmalar arasındaki yerine temas edilecektir. Bundan dolayı zikri geçen çalışmadaki bilgilere burada yeniden temas edilmeyip ilgili çalışmada bahsedilmeyen hususlar ele alınarak, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ten güncel hadis okumalarında nasıl bir usûl takip edilerek faydalanılacağına üzerinde durulacaktır.

yazılmış bir eserdir.⁶ Eserin telif edildiği dönem İslâm tarihinde siyasî-ilmî-ictimâî açıdan önemli kırılma devrelerinden birisidir. Bu açıdan eseri farklı bir konumda değerlendirmek gerekecektir.

Bu çalışma çok okunan tarihî bir metnin, tedris kitabı olarak taşıdığı imkân, güncel hadis okumaları açısından sahip olduğu değer ve bazı özellikler üzerine yoğunlaşacaktır.

1. Mişkât'ın Telifi

Miškâtü'l-Mesâbih, hadis okumaları açısından tarihî önemi olan *Mesâbihü's-sünne* merkeze alınarak ortaya çıkarılmış bir kitaptır.⁷ *Mesâbih* ile birlikte hadis eserlerinin telifinde rivayet döneminin usûlü kabul edilen, hadisi nakleden râvilerin ve bu râvilerin birbirinden hadisi alma biçimi olan rivayet lafızlarının zikredilerek kaydedilmesinden başka bir yöntem takip edilmiştir. *Mesâbih*'te hadisin geçtiği kaynak yeni bir tertiple (sıhâh-hisân) zikredilmiş, bu yönüyle sadece hadislerin metinlerine yoğunlaşmıştır.

Bu durum dikkate alındığında hadis tarihi açısından hicrî VI. asrın bir başlangıç kabul edilebileceği ve bir yönüyle hadis eseri telifinde dönüşüm yaşanan bir dönem olduğu söylenebilir. III. asırda telif edilen temel eserler, sonrasında IV. asırda İbn Huzeyme (öl. 311/924), İbn Hibbân (öl. 354/965), Dârekutnî (öl. 385/995) gibi muhaddislerin ve V. asırda da el-Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014), Beyhakî (öl. 458/1066) gibi âlimlerin kitapları rivayet döneminin usûlü ile telif edilmiştir. Ancak izleyen dönemde bu usûlün Begavî (öl. 516/1122) ve Kâdî İyâz (öl. 544/1149) gibi âlimlerce terk edildiği anlaşılmaktadır. Kâdî İyâz yazdığı usûl kitabında isnadlı anlayışı öne çıkarmamıştır.⁸ Begavî de hadislerin isnadını sadece *Mesâbih*'te değil derleme bir eser olan *el-Cem' beyne's-Sahîhayn (el-Câmi')* isimli eserinde de terk etmiştir.⁹

Mesâbihü's-sünne isnadları içermemesinin yanında, literatürdeki hadis kitaplarının ihtiva ettiği rivayetleri genel olarak görmeye imkân sağlaması

⁶ Dönemi tavsif etmede kullanılan bu ayırım her iki bölgenin taşımış olduğu bazı özellikleri yansıtmaktadır. Dönemin ilmî canlılığı ve hadis faaliyetlerinde dikkat çeken bazı özellikler için bk. Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, (İstanbul: İLEM, 2020).

⁷ *Mesâbihü's-sünne*'yi okuyan, ezberleyen, okutan ve ona şerh yazan pek çok âlimden söz edilmektedir. Örnek için bk. Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", 38.

⁸ Bu eserde bilgiler nakledilirken isnadların *tamamen terkedildiğini*, bir geçiş dönemi vasfına uygun olarak *büyük ölçüde terkedildiğini* söylemek daha isabetli olacaktır. Değerlendirme için bk. Salih Kesgin, "Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kadî İyâz'ın (v.544/1149) el-İlma' ila ma'rifeti usulî-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Mart 2016), 67.

⁹ Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340.

nedeniyle hadis okumalarında rağbet görmüştür. Ancak müellifin isnad ile ilgili bazı tasarrufları, sıhâh-hisân şeklindeki yeni kaynak gösterme tertibi ve uydurma veya zayıf olduğu tartışmalı bazı hadisleri kaydetmesi tartışma konusu olmuştur.

Eserin rağbet gördüğü ancak kitaba yönelik tenkitlerin de çoğaldığı bir dönemde, yaygın olarak okutulduğu bölgelerden biri olan Tebrîz'de, el-Hatîb et-Tebrîzî hocası Şerefüddîn et-Tîbî'nin yönlendirmesi¹⁰ ile eseri gözden geçirerek yeniden ele almıştır. Bu açıdan bakıldığında kitabın ortaya çıkış serüveninde bir hoca-talebe ilişkisinin ve kontrolünün katkısı olmuştur. Buna göre *Mişkât*, hem *Mesâbih*'in çok okunduğu ve bilindiği ilmî sahada hem de bir danışman nezaretinde ortaya çıkmıştır. Tebrîzî'nin bilinen bir diğer eseri *İkmâl*'in de *Mişkât* için tamamlayıcı bir çalışma olması, bunun dışında bir eserinin bilinmemesi de kayda değer bir husustur. Bu özdeşleşme Tebrîzî'nin *Mişkât* metnine verdiği emeği ve *Mesâbih*'e hâkimiyetini göstermektedir.

Ayrıca eserin müellifi Tebrîzî, *Mesâbih*'e yeni bir telif olmaya imkân verecek kadar ilave ve müdahalelerde bulunarak kitabı "tehzîb" etmiştir. Bu durum, dönemin telif anlayışının bir yansımasıdır. Zira hadis usûlü ve ricâl konusunda yazılmış eserlere bakıldığında, onların da genel olarak aynı usûlle yani daha önce yazılmış bir eser merkeze alınarak yeniden "tekmîl-tehzîb" etmek suretiyle üretildiği görülecektir. Bu manada Mizzî'nin (öl. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Tezhîbü't-Tehzîb*'i, daha öncesinde İbn Cemâa'nın (öl. 733/1333) *el-Menhelü'r-revî*'si ve Tîbî'nin *el-Hulâsa*'sı akla ilk gelen örneklerdir. Hadis metinlerinin cem'ine yönelik eserler arasındaysa İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) *Câmiu'l-usûl*'ü için aynı şey söylenebilir. Zira bu eser, Rezîn b. Muâviye es-Sarakustî'nin (öl. 535/1140) *Kütüb-i Sitte*'yi bir araya getirme düşüncesinin bir neticesi olarak ortaya çıkan *et-Tecrîd li's-sihâh ve's-sünen* (*el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte*) isimli eseri üzerine yazılmıştır. Ancak Rezîn bu eserinde İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine *el-Muvatta*'ya yer vermiştir. İbnü'l-Esîr de Rezîn b. Muâviye'nin birçok hadisi yerli yerine koyamadığını, sıkça tekrara düştüğünü ve bazı hadislerin de eserde yer almadığını belirterek *Tecrîd*'i kitap isimleri alfabetik olacak şekilde yeniden tertip etmiştir.¹¹ Hadis metinlerine yönelik eser veren âlimlerden biri de Radyüddîn es-Sâgânî'dir. Sâgânî (öl. 650/1252) de *Meşâriku'l-envâr* isimli eserinde, kendi döneminde okunan ve bilinen kaynakları merkeze alarak benzer bir yöntem takip etmiştir.¹²

¹⁰ H. 737'de (m. 1336) bitirilen metne müellifi Tebrîzî'nin değil de kitabın oluşmasına vesile olan hocası Tîbî'nin şerh yazması dikkate değer bir durumdur.

¹¹ İsmail L. Çakan, "Câmiu'l-Usûl li-Ehâdisi'r-Resûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/136.

¹² Onun yöntem olarak Kudâî'den (öl. 454/1062) etkilendiği söylenebilir. Nitekim konuya dair bir çalışmada onun istifade ettiği kaynaklara şöyle temas edilmiştir: "... el-Kudâî'nin *Şihâbu'l-*

el-Hatîb et-Tebrîzî de *Miškâtü'l-Mesâbih*'te birçok hadis kaynağının telifinde olduğu gibi kendinden önce yazılmış olan bir kaynağı (*Mesâbihü's-sünne*) merkeze alarak eserini telif etmiştir. Ancak *Miškât*, kendisini benzeri derleme hadis kitaplarından ayırarak tercih edilir yapan farklı özellikler taşımaktadır ki bunlara aşağıda değinilecektir.

Miškâtü'l-Mesâbih'in, *Mesâbihü's-sünne*'nin okunduğu bir bölgede, esere yönelik tenkitler de dikkate alınarak, üstelik yönlendirici bir hoca vasıtasıyla yazılması, tedris faaliyetlerindeki yerini göstermektedir. Eserin her şeyden önce “restore edilmiş” ve “revizyondan” geçmiş bir yönünün olduğuna ve bu şekilde hadis okumaları için daha da güçlendirildiğine dikkat çekilmelidir. Bu yönüyle *Miškâtü'l-Mesâbih* aşağıda detayları zikredileceği üzere “şeyh/hoca” metni olarak düşünülerek ortaya konulmuştur. Bu bağlamda çokça okunan hadis metinlerinden biri olan *Riyâzü's-sâlihîn*'in¹³ ahlâk hadislerini toplayan bir kitap olarak irşada yönelik özellikler taşıdığı ve dönemin şartları içinde başta ilim talebeleri olmak üzere herkes tarafından okunabileceği söylenebilir. Yani “folk-halk” metni olarak görülebilir. Buna karşın *Miškâtü'l-Mesâbih* sahip olduğu farklı özellikler sebebiyle tarih, hadis, fıkıh ve kelim ilminde birikim sahibi olan bir kimse nezaretinde okunması gereken ya da okunacağı düşünülerek hazırlanan bir metindir. Bunun bir ihtiyaç olduğu hem şerhleri hem de metnin kapsayıcı muhtevası incelendiğinde anlaşılacaktır.

Kitabın telifinde takip edilen yöntem ve Tebrîzî'nin kitaba katkılarını görmek açısından ilim bölümü dikkat çekici bir örnek olarak kaydedilebilir. Kitâbü'l-İlm, Begavî'nin tertibine uyularak eserin iman bölümünden sonra hemen sonra ikinci ana konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Konu üç fasıl olarak ele alınmakta, birinci fasılda on dört, ikinci fasılda otuz yedi ve üçüncü fasılda otuz iki rivayete yer verilmektedir.¹⁴ Buna göre Tebrîzî eklediği üçüncü fasılda neredeyse ikinci fasıl kadar ilavede bulunmuştur. Begavî'nin ilim ile ilgili

Ahbâr'ı ile el-Uklišî'nin *en-Necm min Kelâmi Seyyidi'l- Arab ve'l-Acem*'indeki rivayetlerden yararlanarak *Meşâriku'l-Envâr*'ın-*Nebeviyye min Sihâhi'l-Ahbâr*'i-*Mustafaviyye* adlı derlemesini yazmıştır” Bk. Suat Koca, “İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (Nisan 2012), 5.

¹³ Tebrîzî'nin *Miškâtü'l-Mesâbih*'te hadislerin kaynaklarını göstermede takip ettiği usûlün dayanağı önemlidir. Zira Begavî'nin bu konuda uyguladığı yöntem tenkit edilmiş ve izleyen dönemde hadislerin isnadı olmaksızın kaydedilmesinde farklı bir yöntem takip edilmiştir. Mesela *muttefekun aleyh* ahkâm hadislerini toplayan el-Makdisî el-Cemmâilî (öl. 600/1203), *Umdetü'l-ahkâm*'da hadislerin sadece sahâbî ravisini zikretmiştir. *Câmiu'l-usûl* müellifi ise farklı bir biçimde hadisin başında kaynağına işaret etmek üzere (خ، م، ط، ت، د، س) şeklinde rumûz kullanmış ancak hadisin sonunda yine açıkça kaynağına işaret etmiştir. Yine Nevevî *Riyâzü's-sâlihîn*'de hadisin hemen başında sahâbî râviyi zikretmiş, sonunda hadisin ilgili kaynağına işaret etmiştir. Tebrîzî'nin de artık iyice yaygınlaşan bu usûlü *Miškât*'ta tatbik ettiği ve hadisi kaydetme biçiminin aynıyla *Riyâzü's-sâlihîn*'i andırdığı söylenebilir.

¹⁴ el-Hatîb et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1380/1961), 1/70-92.

gözden kaçırdığı veya bir şekilde *Mesâbîh*'e kaydetmediği düşünülen hadis sayısının oldukça fazla olduğunu ortaya koyan bu müdahale, Tebrîzî'nin kitaba yönelik "tehzîb" ve "tekmîl"i hakkında fikir vermektedir. O, bu hadisleri ilave etmekle yetinmemiş, her bir rivayetle ilgili detaylı tahrîc yapmış özellikle bölümün ikinci faslına dikkat çekici müdahale ve ilavelerde bulunmuştur. Mesela meşhur "hikmet hadisi"ne Tirmizî'den naklen, isnadda bulunan İbrahim b. Fazl sebebiyle rivayetin zayıf olduğu notu düşülmüş¹⁵ ve ilim talep etmenin her Müslümana farz olduğuna dair rivayetin sonuna da bu naklin birçok tarikten geldiği ancak her birinin zayıf olduğu kaydı eklenmiştir.¹⁶ Onun buradaki gibi metne eklediği üçüncü fasılların Begavî'de yer alan diğer fasıllarla kıyaslandığında sayı itibarıyla oldukça hacimli olduğu görülmektedir.¹⁷ Bazen de üçüncü fasla alınan bir rivayet ikinci fasılda Begavî'nin kaydettiğiyle aynı fakat rivayetin başka bir tarikten nakledilmiş bir formu veya daha ayrıntılı olabilmektedir.¹⁸ Buna karşın müellifin yaptığı tetkik sonucunda üçüncü fasla koyacak rivayet bulamadığı yani bazı babların üçüncü fasıl olmaksızın ele alındığı¹⁹ veya sadece bir hadis zikretmekle yetinildiği²⁰ bölümler de bulunmaktadır. Yine üçüncü fasılda merfû hadisler yanında bazen sahâbeye ait söz ve uygulamalara da yer verilebilmektedir.²¹

Tebrîzî'nin esere eklemiş olduğu hadislerden oluşan üçüncü fasılla ilgili değinilmesi gereken bir başka husus da bu kısımlarda karşılaşılan Rezîn b. Muâviye etkisidir.²² Tebrîzî, Rezîn'den sadece tahrîc kaynağı olarak istifade etmemiş yeri geldiğinde onun açıklama kabilinden değerlendirmelerini de kaydetmiştir.²³

¹⁵ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/75.

¹⁶ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/76.

¹⁷ Örnek olarak kabirleri ziyaretin ve Kur'an-ı Kerim'in faziletlerinin ele alındığı başlığa bakılabilir. (et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/1555-556; 1/667-672). Hadlerin uygulanmaması konusunda aracı olmaya (et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/314-315) ve kâhinliğe (et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/526-527) dair hadislerin yer aldığı üçüncü fasıl da ilk iki fasılla kıyaslandığında oldukça zengindir.

¹⁸ Örnek olarak *Mişkât*'taki 4621. rivayet (et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/530-532) ve 4625. nakil (et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/534-535) mukayese edilebilir. Zira burada birinci fasıldaki rivayetin farklı bir versiyonu üçüncü fasılda ele alınmıştır. Bundan amaç rivayetin metninde var olan bir farklılığa dikkat çekmek olmalıdır. Buna benzer örneklerle kitabın muhtelif yerlerinde karşılaşılmaktadır.

¹⁹ Örnek olarak şu bablara bakılabilir: Vedâ Tavafı, Mekke'nin Haramlığı, Alışverişte Muhayyerlik, İçki İçmenin Şer'î Cezası, Zorda Kalan Kimsenin Bazı Şeyleri Yiyebilmesi, İbnu's-Sayyâd Kıssası.

²⁰ Örnek olarak şu bablara bakılabilir: Rüzgarlar, Şeytan Taşlama, Mekke'de Kesilen Kurbanlık, Haccın Tertibini Değiştirmek, İhramlının Avdan Sakınması, Şu'f'a.

²¹ Örnek olarak bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/79, 527.

²² Birkaç örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/78, 230, 589.

²³ Bir örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/196-197.

2. Tedris Metni Olarak *Miškât*'ın Ayırt Edici Özellikleri

2.1. Literatüre Bütüncül Bakış

Miškâtü'l-Mesâbih'in -çoğunlukla klasik eğitim usûlünün benimsendiği- hadis okumalarında tercihe şayan bir eser olarak okunmasını gerekli kılan hususlar açısından değinilmesi gereken ilk detay kitabın kaynaklarının ve buna bağlı olarak muhtevasının zenginliğidir. Bu açıdan bakıldığında *Miškâtü'l-Mesâbih*'in ilk beş asırda yazılmış birçok hadis kaynağını bir araya getirdiği görülmektedir. *Kütüb-i Sitte*, Mâlik'in *el-Muvatta'*, Şâfiî'nin ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Dârimî'nin *el-Müsned*'i/*es-Sünen*'i, *Dârekutnî*'nin *es-Sünen*'i, Beyhakî'nin muhtelif eserleri ve Rezîn b. Muâviye'nin *Tecrid*'i bu kaynakların başında gelir. Bunlar dışında nadir atıfta bulunduğu başka eserler hatta muahhar derlemelerden Nevevî'nin *Riyâzü's-sâlihîn*'i, *el-Erbaûn*'u ve *el-Ezkâr*'ı gibi çalışmalar bulunmaktadır.²⁴

Bu kaynaklardaki hadislerin, ilgili konuda sıralı bir biçimde telifinin hadis tedrisi ve okumalarında ne kadar geniş bir imkân sağlayacağını bazı mukayeseler anlaşılır kılacaktır. Mesela İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* isimli eseri farklı bir yöntemle ve Rezîn b. Muâviye'nin kitabı esas alınarak yazılmıştır. Ancak kitap, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin yerine *el-Muvatta'*ın yerleştirilmesi suretiyle *Kütüb-i Sitte* ile sınırlıdır. Yani bu eseri okuyan bir kimse farklı tertipte bir hadis kitabı okumuş olsa da bu eserler dışındaki kaynaklarda yer alan farklı birçok rivayeti göremeyecektir. *Cem'* türüne örnek olarak zikredilen Münzirî'nin (öl. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb*'i de derleme bir eserdir ve zengin bir kaynakçaya sahiptir. Ancak eser isminden anlaşılacağı üzere konu ve muhteva itibarıyla özel kapsama sahip (terğîb ve terhîb) rivayetlerle ilgilenmektedir. Benzer bir durum tertip ve kapsam itibarıyla Nevevî'nin *Riyâzü's-sâlihîn*'i ve Sagânî'nin *Meşârik*'i için de geçerlidir.

Şu durumda *Miškâtü'l-Mesâbih*, derleme eserler içinde kapsayıcılık itibarıyla benzerlerinden farklı bir konumda bulunmaktadır. Bu zenginlik sadece kaynaklar itibarıyla değil içerdiği konular ve bunların alt başlıkları açısından da geçerlidir. Ana hatlarıyla kitabın konu sırası şöyledir: İman (Giriş²⁵, Büyük Günahlar ve Nifak Alâmetleri, Vesvese, Kadere İman, Kabir Azabı, İ'tisâm), İlim, Taharet (Abdesti Gerekli Kılan Durumlar, Tuvalet Âdâbı, Diş Temizliği, Abdestin Sünnetleri, Gusül...), Namaz (Giriş, Vakitler, Namazları İlk Vaktinde Kılmak, Namazın Faziletleri, Ezan...), Cenazeler (Hasta Ziyareti...), Zekât, Oruç, Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri, Dualar, Esmâ-i Hüsnâ, Hac, Alışveriş, Nikâh, Köle Azadı,

²⁴ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/59, 95, 392, 741, 2/681.

²⁵ Giriş müellifin kullanımı değildir. Ancak müellif bablardan önce konu ile ilgili giriş kabilinden daha ziyade konunun önemini anlatan nakilleri zikretmekte sonrasında da birbirini tamamlayan başlıklar şeklinde bablara geçmektedir. Bundan dolayı bu kısım bir nevi *takdim* olarak değerlendirilebilir.

Yeminler ve Adaklar, Hadler, İmaret ve Kaza, Cihad, Av, Yeme, Libas, Tıb ve Rukye, Rüya, Edeb, Rikak, Fiten...

Başta iman ve ahkâm konuları olmak üzere buradaki kapsayıcılığı ve özellikle tertibi dikkate aldığımızda konuların bir bütünlük içinde ele alındığı görülecektir. Söz gelimi konu başlıklarının alfabetik olarak sıralandığı *Câmiu'l-usûl*'de meselelerin bir bütünlük içinde ele alınmaması itibarıyla ders düzeni açısından planlı bir tertipten bahsetmek zordur. Nitekim hemze başlığı altındaki konulara bakıldığında karşımıza çıkan sıralama şöyledir: “îmân ve islâm”, “i'tisâm”, “îlâ”, “âniye”, “ihyâü'l-mevât”, “emel ve ecel”. Buradaki konulara bakıldığında tedrisin bir bütünlük içinde yapılması ve hadislerin takibi zor olacaktır. Hâlbuki *Mişkât*'a dair yukarıda zikredilen sıralama bir konunun alt başlıklarını da bir arada görmeye imkân sağlamaktadır. İzleyen konunun da öncesi ile bir şekilde bağlantısı tedrici ilerlemeyi temin edecektir. Esasında bu tertipte de asıl katkı *Mesâbih* müellifine aittir. Bundan dolayı Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) eserin tanıtımına dair aktarımlarda bulunurken *Mesâbih*'in tertibinin mükemmel olduğunu, fikhî hadislerin fukahânın ilgisini çekecek bir biçimde sıralandığını, terğîb ve terhîb hadislerinin ilmin gerektirdiği bir biçimde konulduğunu ve en nihayetinde herhangi bir kimsenin hadisleri koymak için Begavî'den daha münasip bir başlık bulamayacağını kaydeder.²⁶

Mesâbih'in ve bu tertibi esas alarak telif edilen *Mişkât*'ın sıralamasının daha mükemmel hale gelmesinde Tebrîzî'nin de bazı katkıları olmuştur. Mesela o, eserdeki tekrarları çıkararak, metin içi atıflarla hadislerin daha önce geçenlerinin yerine ve ileride geçecek olanlarına işaret ederek ciddi katkı sunmuştur. Ayrıca o, Begavî'nin muhtasar olarak kaydettiği metinlere müdahale ederek onları daha da anlaşılır kılmıştır.²⁷ Her hadisin tahrîcini hadislerin lafızlarını kontrol ederek yeniden yapmıştır. İlgili babda eksik bırakılan hadisleri yeni bir fasılda bir araya getirip kitabı daha kullanışlı hale getirerek Begavî'nin eksik bıraktığı noktaları tamamlamıştır. Onun tahrirlerde ne kadar hassas olduğunu, bazı hadisleri Begavî'nin naklettiği şekliyle Buhârî veya Müslim'de bulamadığını belirtmesi göstermektedir. *Mişkât*'ta,

لَمْ أَجِدْ هَذِهِ الرَّوَايَةَ فِي الصَّحِيحَيْنِ وَلَا فِي كِتَابِ الْحَمِيدِيِّ وَلَا فِي الْجَامِعِ وَلَكِنْ ذَكَرَهَا الدَّارِمِيُّ
هَكَذَا رَوَاهُ مُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ وَالْحَمِيدِيُّ فِي أَفْرَادِ مُسْلِمٍ وَكَذَا ابْنُ الْأَثِيرِ فِي جَامِعِ الْأُصُولِ وَذَكَرَ الشَّيْخُ
مُحْيِي الدِّينِ النَّوَوِيُّ فِي آخِرِ حَدِيثِ مُسْلِمٍ عَلَى مَا رَوَيْنَاهُ وَرَادَ التِّرْمِذِيُّ: «اللَّهُ اجْعَلْنِي مِنَ التَّوَابِينَ
وَاجْعَلْنِي مِنَ الْمُتَطَهِّرِينَ» وَالْحَدِيثُ الَّذِي رَوَاهُ مُحْيِي السُّنَّةِ فِي الصَّحَاحِ: «مَنْ تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ الوُضُوءَ»
إِلَى آخِرِهِ رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ فِي جَامِعِهِ بِعَيْنِهِ إِلَّا كَلِمَةً «أَشْهَدُ» قَبْلَ «أَنْ مُحَمَّدًا

²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), 2/1701-1702. İsmail Çetin bu kanaatin sahibi olarak Hâfız Muhammed b. Atık b. Ali et-Tûcîbî ismini kaydeder. Bk. İsmail Çetin, *Tahkîm-i Sâdât Şerh-i Mişkât*, (Isparta: Dilara Yayınları, 1995), 1/9-10.

²⁷ Bu konuda müellifin değerlendirmesi için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/6-8.

gibi açık ifadelerle detaylı kaynak mukayeseleri yapılmaktadır.²⁸ Onun Begavî'nin birinci fasılda (Begavî'nin tertibinde babların sıhâh kısmı) yani Buhârî ve Müslim hadislerinin bulunduğu yere düşmüş olduğu *رَوَاهُ أَبُو دَاوُدَ وَلَمْ يَرَوْهُ أَبُو دَاوُدَ وَلَا فِي الصَّحِيحَيْنِ* şeklindeki²⁹ not ise meselenin anlaşılması açısından dikkat çekicidir. Zira burada rivayetin Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde geçtiği aslında *es-Sahîhayn*'da yer almadığı belirtilmiştir.

Bu tür rivayetler kuvvetle muhtemel Begavî'nin ya Buhârî-Müslim üzerine yapılmış müstahreclerden ya da kendisinin de derlediği *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* türü rivayetlerden alıntılıdığı rivayetlerdir. Usûl kaynaklarında da belirtildiği üzere bu tür hadis kitaplarından yapılan alıntılarda lafız farklılıkları doğal olduğu için kontrol edilmeksizin rivayetin *Şeyhayn*'e nispeti uygun görülmemiştir.³⁰ Tebrîzî'nin bu kaideyi imkân nispetinde *Mişkâtü'l-Mesâbih*'te tatbik ettiği söylenebilir.

Tebrîzî'nin kaynaklardaki hadisleri güzel bir tertiple bir araya getirirken önemseydiği hususlardan biri de kitaplarda yer alan hadislerin lafızlarını mukayese ederek orijinal lafzın peşine düşmesidir. Bunun sonucu olarak o, öncelikle *Mesâbih* nüshalarını birbiri ile kıyaslamış,³¹ *Mesâbih* hadislerini derleme çalışmalar olan *Câmiu'l-usûl* ve *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* gibi kitaplarla karşılaştırmalı bir şekilde tetkik etmiş, yeri geldiğinde asıl kaynaklarda bulamadıklarına da işaret etmiştir.³² Bu mukayese neticesinde de çok yönlendirici ve hassas bir kaynak verme usûlü takip etmiştir. Mesela Begavî'nin eserleri arasında sadece *Şerhu's-sünne*'de bulup başka bir yerde bulamadıklarını açık bir şekilde belirtmiştir.³³ *Sahîhu'l-Buhârî*'de isnadlı hadisler (aslu'l-Buhârî) arasında değil de bab başlıklarında (tercemede) yer alan nakillere,³⁴ Buhârî'nin muallak nakillerine,³⁵ *et-Târîhu'l-kebîr*'inde tesadüf ettiği rivayetlere³⁶ hassaten işaret etmiş, sadece "Buhârî nakletmiştir" şeklinde bir cümleyle iktifa etmemiştir. İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ından yapılan nakillerde de mürsel olanlar belirtilmiştir.³⁷ Benzer hassasiyeti, Beyhakî'nin *Delâil, el-Ba's ve'n-nüşûr, ed-Da'avâtü'l-kebîr* ve *Şuabü'l-îman* gibi muhtelif eserlerine temas ederken de göstermiştir. Yeri geldiğinde hadisin lafzını III. asırdaki temel kaynaklarda bulamadığında Dârekutnî³⁸ ve Rezîn b. Muâviye³⁹

²⁸ Örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/93, 121-122, 2/530.

²⁹ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 2/94.

³⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 23.

³¹ Bir örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/198.

³² et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/7 (Tebrîzî'nin mukaddimesi).

³³ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 2/591.

³⁴ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/20, 628, 629, 2/483, 659.

³⁵ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/700, 2/527, 636.

³⁶ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 2/315.

³⁷ Birkaç örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/217-218, 234, 498.

³⁸ Birkaç örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 1/152, 338, 445.

gibi muahhar kaynaklara, Saîd b. Mansur'un *el-Müsned*'i⁴⁰ gibi tahrîclerde çok da başvurulmayan eserlere temas etmiştir. Yani eser sadece konu bütünlüğü açısından değil tahrîc kaynağı olarak başvuru olan hadis kitaplarının çeşitliliği açısından da önem arz etmektedir.

Mişkâtü'l-Mesâbîh'in hadis kaynaklarında yer alan rivayetleri birbiri ile irtibatlı bir tertiple sıralaması temel konulara bakışta parçacılıktan kurtaracak niteliktedir. Özellikle sınırlı eğitim imkânlarının bir sonucu olarak örnek ve seçmeci metin okumanın doğurduğu parçacı bakışın mahzurlarından uzaklaştıracaktır. Brockelmann'ın (1868-1956) eseri tanıtırken kullandığı şu cümleler de eserin kapsayıcılığına dikkat çekmektedir:

“Bu eserin (yani *Mesâbîhü's-sünne*'nin) yeni bir çeki düzen verilmiş şekli olup, Muhammed b. Abdullah et-Tibrîzî tarafından 737 (1336) senesinde telif edilen *Mişkât al-masâbîh* (*Mişkâtü'l-Mesâbîh*), bugün bile muhtevasının bolluğu ve kullanışlı olması dolayısıyla çok yayılmıştır; bu eser Müslümanlar için bilhassa bu hususta ilmi az olanlar için, diğer bütün eski hadis mecmualarının yerini tutmakta uzun-uzadıya isnad aramak külfetinden azade kılmakta ve malûmat furûşluktan ziyâde esaslı bir bilgi vermek gayesini gütmektedir.”⁴¹

2.2. Hadis Usûlü ve İsnad Değerlendirmeleri

Mesâbîhü's-sünne'nin isnadlara yer vermeyen bir hadis derlemesi olduğu, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'in de sadece sahâbî ravilere ve hadisin geçtiği kaynağa işaret etmekle iktifa ettiği malumdur. Tebrîzî eserinin mukaddimesinde⁴² bu duruma, rivayet döneminin musanniflerinin râvileri zikrederek ve rivayet lafızlarını kullanarak sözü sahibine ulaştırdığı gibi hadisleri nakledildiği kaynağa nispet ederek aktaracağını yani artık isnadın yerini kitapların aldığı belirterek işaret etmiştir. Tebrîzî'ye göre artık elimizde kitaplar olduğuna göre biz birincil kaynaklara sahip olmakla (veya rivayetleri bu kaynaklara nispetle) hadislerin isnadından müstağni kalmış olmaktadır.

³⁹ Birkaç örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/67, 83-84, 583. Rezîn'den yapılan nakillerin çoğunlukla üçüncü fasılda olması ve bunların bir kısmının da mevkûf olması *Mişkât* derlenirken konu ile ilgili nakillerde sadece “merfû” olmak gibi mücerred bir ölçü belirlenmediğini göstermektedir.

⁴⁰ رواه سعيد في سننه مرسلًا et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/112.

⁴¹ C. Brockelmann, “Begavî”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1970), 2/449.

⁴² e-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/6.

Durum böyle olmasına rağmen “okutucu/hoca” ve “okuyan/öğrenci” açısından hadislerin isnadı ile ilgili müzakere yapmaya imkân veren birçok özelliği *Miškâtü'l-Mesâbih*'in satır aralarında görmek mümkündür. Öncelikli olarak hadis kaynakları ile rivayetin *Mesâbih*'teki lafzı arasında sürekli bir tetkik faaliyeti yürüten Tebrîzî, bu noktada karşılaştığı değişikliklere işaret ederek isnad farklılıklarının pratik sonuçları olarak görülebilecek durumları metnin içinde değerlendirmiş olmaktadır.⁴³ Mesela; bir rivayetin tahririni aktarırken bu hadisin Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi muhaddisler tarafından aktarıldığını belirtmekte, bunlar arasında sahih olanın rivayetin mevkûf (İbn Mes'ûd'un sözü) olması gerektiğine رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ وَأَبُو دَاوُدَ وَاللَّسَائِيُّ وَالصَّحِيحُ أَنَّهُ مَوْكُوفٌ şeklinde⁴⁴ ...عَلَى ابْنِ مَسْعُودٍ وَخِشْفٌ مَجْهُولٌ لَا يُعْرَفُ إِلَّا بِهَذَا الْحَدِيثِ وَرَوَى فِي شَرْحِ السُّنَّةِ işaret etmektedir. Buradaki değerlendirme hem rivayetin kaynağı hem de isnaddaki probleme işaret edilmesi açısından son derece önemlidir. Buna benzer aktarımlar *Miškât*'ta nadir olmanın aksine kitaba hâkim olan genel bir durumdur. Mesela bir rivayetin Dârekutnî tarafından rivayet edildiğini kaydeden Tebrîzî, عَمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ تَمِيمِ الدَّارِيِّ وَلَا رَأَى وَرَوَاهُمَا الدَّارَقُطْنِيُّ وَقَالَ: وَمَجْهُولَانِ مَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَزَيْدُ بْنُ خَالِدٍ وَزَيْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَزَيْدُ بْنُ خَالِدٍ وَزَيْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَزَيْدُ بْنُ مُحَمَّدٍ şeklinde açıklama yapıyor hem hadisin tahriri hem de isnad açısından tahlilini kaydetmektedir.⁴⁵

Tebrîzî'nin *Miškâtü'l-Mesâbih*'te hadis usûlünün temel birçok istilahına, hadisleri değerlendirme sadedinde yer verdiği görülecektir. Bu durum, metnin okunması esnasında bir hadis usûlü dersini gerekli kılmaktadır. Dersi takrir eden hocanın ve öğrencilerin bu kavramlar üzerinde durmaması okunan metin açısından ciddi bir eksikliği beraberinde getirecektir. Onun hadisleri değerlendirirken; “sahîh”, “hasen”, “hasen sahih”, “zayıf”, “garîb”, “merfû” ve “mevkûf” gibi çokça kullanımlar dışında kaydettiği kavramlardan bazıları şunlardır:

Münkeru'l-hadis, münker, leyse bi'l-kaviyy, leyse bi'l-kâim, ta'âfik, zâhibü'l-hadîs, mürsel, kesîru'l-galat, mechûl, fi isnâdihî makâl.

Hadis usûlüne dair birçok terimin hadis metinlerinin sonunda kullanılması *Mesâbihü's-sünne* ve *Miškâtü'l-Mesâbih* üzerine yazılan şerhlerde, klasik şerhlerden farklı olarak yeni bir bölümün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Buna göre bu iki eser üzerine yazılan şerhlerde müstakil bir usûl risalesi veya hulâsası/tehzîbi/telhîsi/ihtisârı izlenimini veren bölümler hazırlanmıştır. Mezkûr bölümlerle *Mesâbih* ve *Miškât* metinlerinin içine serpiştirilen bazı teknik ifadelerin anlaşılmasına zemin oluşturulmuştur. Bu şekilde bir usûl bölümü *Mesâbih* şerhlerinden Tûribiştî'nin (öl. 661/1263) *el-Müeysser fi Şerhi Mesâbihü's-sünne*, Kâdî Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Tuhfetü'l-ibrâr*,

⁴³ Bir örnek için bk. et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/95.

⁴⁴ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/270.

⁴⁵ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/108.

Muzhirüddîn'in (öl. 727/1327) *el-Mefââtih fî şerhi'l-Mesâbîh* ve Zeynularab el-Mısrî'nin (öl. 758/1357) *Şerhu'l-Mesâbîh* isimli eserlerinin hemen başında bulunmaktadır. Bu âlimlerin Tebrîz-Şîrâz gibi *Mesâbîh*'in okutulduğu bölgelerden olması ve tarihî olarak da İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'inin telif edildiği ve ilk ihtisarlarının yazıldığı döneme tekabül etmeleri usûl eserlerinin telifi, etkisi ve birbiri ile mukayesesi açısından da dikkate değer bir husustur.

Mişkâtü'l-Mesâbîh'in ilk şerhi olan Tîbî'nin *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* isimli şerhinin girişinde de hadis literatüründe etkisi olmuş bir usûl özeti bulunmaktadır. Tîbî'nin *el-Hulâsa*⁴⁶ isimli hadis usûlü kitabının ihtisarı olan bu bölüm, Şeyyid Şerîf el-Cürcânî (öl. 816/1413) tarafından yeniden ele alınmış ve Leknevî'nin (1848-1886) *Zaferü'l-emânî* isimli usûl eserine kaynaklık teşkil etmiştir.⁴⁷ *Mişkât* üzerine yazılmış diğer şerhlerin mukaddimelerinin genel olarak hadis usûlü özel olarak da *Mişkât* metninin anlaşılması açısından kayda değer olduğu belirtilmelidir. Nitekim Abdülhâlik b. Seyfeddîn ed-Dihlevî'nin (öl. 1052/1642) takdiminde yer alan hadis usûlü notları⁴⁸ hem Hint alt kıtasındaki hadis birikimi hem de *Mişkât* metnine katkısı açısından dikkat çekmektedir. Bu nedenle olsa gerekir ki Türkçeye de tercüme edilmiştir.⁴⁹

Hem *Mesâbîh*'i hem de *Mişkât*'ı şerh edenlerin bu eserlerin hemen girişinde hadis istihlaları ile bilgi verme ihtiyacı hissetmeleri, kitabın hadislerinde yer alan değerlendirmelerin anlaşılması açısından zarûrî bir ihtiyaçtır. Bunların yanı sıra *Mişkâtü'l-Mesâbîh* okumalarında (müteahhîrûn döneminin anlayışının ön planda olduğu) usûl kitaplarında yer almayan bazı özel kullanımların dikkate alınması kitaptan istifadeyi kolaylaştıracaktır. Mesela *Mişkât*'ta Buhârî'ye ait bir kullanım olarak nakledilen *munkeru'l-hadis*'in ve Tirmizî'ye nispetle kullanılan *mürsel*'in genel bilgileri aktaran kitaplardan hareketle değerlendirilmesi, bunların yerli yerince anlaşılmasını sağlamayacaktır. Bu açıdan mütekaddimûn dönemi hadisçilerinin değerlendirmelerinin çokça kaydedildiği bu kitaptan istifade için

⁴⁶ Eserin sonraki literatüre etkisi açısından özel bir örnek olarak bk. Bekir Kuzudişli, "Şehîd-i Sâni'nin Bidâye'sinin Sünnî Hadis Usûlü Kaynağı Neydi?: Tîbî'nin Hulâsa'sı mı, Cürcânî'nin Muhtasar'ı mı?", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 509-550. Genel olarak tanıtımı ve etkisi için bk. Selim Demirci, "Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzı Bir Katkı: el-Hulâsa fî ma'rifeti'l(usûli'l)-hadîs", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (Aralık 2017), 67-84.

⁴⁷ Burada *el-Hulâsa*'nın sadece Sünnî gelenek ve literatüre etki etmediği, Şîî hadis usûlü açısından önemli bir konumda olduğu belirtilmelidir. Bu konuda bir önceki dipnotta zikredilen Bekir Kuzudişli'nin makalesi konu açısından dikkate değer açıklamalar ihtiva eden bir makale olarak burada da zikredilmelidir.

⁴⁸ *Eşî'atü'l-lemâ'at* (Farsça), *Lema'atü't-tenkîh fî şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh* (Arapça).

⁴⁹ *Mişkât*'in Arapça şerhi olan bu eserin kıymetli bir mukaddimesi bulunmaktadır. İsmail Çetin bu kısmı tercüme etmiştir. Tercümenin girişinde Abdülhak Dihlevî'nin hayatı ve tedris hayatı konusunda da bilgi verilmektedir. Eserin basımı hakkında bilgi ve eserin mukaddime kısmının tercümesi için bk. Çetin, *Tahkîm-i Sâdât*, 1/83 vd.

muhaddislerin kendine has kullanımlarının varlığını dikkate alarak değerlendirme yapan detaylı ilmî çalışmalardan istifade etmek gerekecektir.

2.3. Fikhî ve Kelâmî İhtilafları Tartışma İmkânı Sağlaması

Mesâbihü's-sünne'nin yazıldığı hicrî VI. ve eserin yeniden ele alındığı hicrî VIII. asrın, fikhî hadislerin yorumu ve anlaşılması noktasında “doktriner” hadis yorumculuğu dönemine tekabül ettiği malumdur. Buna göre ilk dönemlerdeki hadis-rey farklılaşması farklı bir noktaya taşınmış, hadisler mezhep aidiyeti olan âlimlerce doktriner anlayışın gerektirdiği şekilde yorumlanmıştır. Bu durum özellikle kelâmî/itikâdî içeriğe sahip rivayetlerin yorumu söz konusu olduğunda belirleyici bir husustur.

Mesâbihü's-sünne ve *Mişkâtü'l-Mesâbih* müelliflerinin buldukları bölge ve tarihî dönem itibarıyla sistematik fıkıh mezheplerinden birini benimsemesi normal ve beklenen bir durumdur. Burada soru, derledikleri esere bu ne ölçüde yansımıştır ve eser okunurken bu durum bir problem teşkil eder mi? meselesidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki her iki âlim de Şafîî mezhebinin müntesibidir. İtikâdî konularda Begavî'nin -belki de *Muhyissüne* lakabının bir gereği olarak-selef'in metoduna önem verdiği düşünülebilir. Bu durumun *Mişkât* okumalarında bir probleme sebep olmayacağı daha açık bir ifade ile her yaklaşımı ve bu yaklaşıma mesned teşkil edecek görüşlerin dile getirilebileceği rivayetleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Hatta eser bu yönüyle mukayeseli bir fıkıh ve kelam çalışmasına kaynaklık teşkil eden, hadis ve fikhî bir arada ele almaya, *fıkhü'l-hadîs*'e zemin hazırlayan bir kitap olarak değerlendirilebilir. Bu durum, eserin bir “hoca” ve “müzakere” metni gibi değerlendirilmesinin tabii bir sonucudur.

Kitabın ilk bölümü olan *Kitâbü'l-Îmân* açısından meseleye bakıldığında karşımızda kelâmî/itikâdî bir sahanın/problem alanının durduğu görülmektedir. Burada öncelikle iman ve dindeki yerine dair genel içerikli hadislere yer verilmiştir. Akâbinde bir başlık altında iman konusunda erken dönemden itibaren tartışılan hatta bazı itikâdî fırkaların ortaya çıkışında etkili olan *el-Kebâir/Mürtekib-i Kebîre* (Büyük Günah ve İşleyen Durumu) konusu ele alınmıştır. Burada üç fasılda yer alan rivayetlerin anlaşılması için hem bu konunun tarihî olarak ele alınması hem de bu problemi çözmek için mezheplerin ortaya koyduğu görüşlerin mukayeseli tartışılması gerekmektedir. Yani sadece buradaki üç fasılda zikredilen rivayetlerin okunması kitab-bab ilişkisini anlamlandırmada ve konunun yeterince kavranmasında yeterli olmayacaktır. Benzer durum, takip eden bablar olan kader, kabir azabı ve i'tisâm konuları için de geçerlidir.

Ayrıca *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in kitâb tertibinde Kıyamet Alâmetleri, Nüzûl-i İsâ, Deccâl, Şefaât, Havz ve benzeri konulardaki hadislerin Kitâbü'l-Îmân

çerçevesinde değerlendirilmeyip Fiten ve Melâhim, Menâkıb, Fedâil başlığı altında zikredilmesi ise son derece önem arz etmektedir. Bu, mezkûr konuların imânî bir mesele olarak ele alınmadığı, bu konudaki rivayetlerin nakillerde karşımıza çıkan bilgiler olarak kaydedildiği yani meselenin imânî değil bir “bilgi/epistemoloji” meselesi olarak ele alınması şeklinde yorumlanabilir.

Fikhî içeriğe sahip ahkâmla ilgili konuların ele alındığı başlıklar için de benzer durum söz konusudur. Ahkâm konularının başında zikredilen temizlik ve abdestle ilgili nakillerin yorumlanması ile, namaza dair uygulama ve tavsiyeleri ele alan rivayetlerin her biri hadis-fıkıh veya ehl-i hadis-ehl-i rey farklılaşmasını farklı açılardan ele almayı gerektiren konulardır. Bu rivayetlerin okunması dışında bu ekollerden her birinin hangi rivayeti, hangi yöntemle nasıl yorumladığının ve önceliğinin belirtilmesi gerekmektedir. *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in bu açıdan her bir fikhî yaklaşımın dayanağı olacak rivayetleri kaydettiği ve açıklama/yorum/tercihi okura veya kitabın hocasına bıraktığı söylenebilir. Bu açıdan Tebrîzî ve Begavî'nin genel olarak ilkesel davrandığına işaret etmek gerekecektir. Mesela Teşehhüd bölümünde hem Buhârî'nin hem de Müslim'in naklettiği Abdullah b. Mes'ûd rivayeti öncelikli olarak nakledilmiştir. Hâlbuki her iki müellifin de benimsediği Şafiî mezhebinin bu konuda önceliği nakil Abdullah b. Abbâs rivayetidir. Metinde bu sıraya riayet edilmiş, Şafiî mezhebine mensup olmaları her iki âlimi de farklı bir tavır sergilemeye sevk etmemiştir. Benzer durumların, ahkâma dair mezhep farklılığını ve tercihlerini etkileyen birçok nakil için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Bir tedris metni olarak *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in, İslâm tarihi açısından her birinin tarihî zemini olan birçok konunun, fikhî-itikâdî mezhebin ve hadis-rey yaklaşımının anlaşılmasına ve tartışılmasına imkân sağlayan bir metin olduğu belirtilmelidir. Bundan dolayı metin, mezhep aidiyeti ve önceliği bulunan kimselerce de bir tedris metni olarak okunabilecektir. Tarihî tecrübe itibarıyla metnin Horasan bölgesinde, Osmanlı coğrafyasında ve Hint alt kıtasında rağbet görmesinde de bu durumun tamamen olmasa da bir şekilde etkisinden söz etmek mümkündür. Hanefî Osmanlı uleması ve Hanefî-Ehl-i Hadis⁵⁰ Hint

⁵⁰ Bu ifadeyle alt kıtada var olan iki ayrı yaklaşıma (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey) işaret edildiği belirtilmelidir. Ancak bu bölgedeki Hanefî âlimlerin Ehl-i Hadis ile ilgisinin ve aralarındaki metodolojik farkın ayrı bir mesele olduğuna da dikkat çekilmelidir. Hanefî mezhebinin önemseydiği kaynakların referans olarak gösterildiği şerh kaynaklarının, ilk dönemlerdeki Ehl-i Rey anlayışın bakışını derlediği gözlemlenebilir bir durumdur. Hatta bölgede bu manada bir ekolleşmeden de bahsedilebilmektedir. Buradaki ekol için, Hanefî referanslar yanında dönemin Ehl-i Hadis anlayışından da kısmen etkilenmiştir veya doğal olarak bunları dikkate almıştır, denilebilir. Yani Ehl-i Hadis'in merkez referansı *Nakil-Rivayet* iken buradaki Hanefîlerin merkez referansı ise Nakil-Rivayet < Hanefî Fıkıh kitapları şeklinde sıralanabilir. Ana hatlarıyla burada, Hanefî geleneğin ilk asırlarda metodunu belirleyen “Rey”in değil, kaynaklarda olan bilgilerin aktararak döneme taşındığı yani fıkıh kitaplarından aktarma

uleması bu metin üzerinden hem hadis eğitimi yapabilmiş hem de bazı konulardaki tercihlerini kendi usûllerine uygun bir şekilde ifade edebilmiştir.

Bu geniş imkân sayesinde *Miškâtü'l-Mesâbih*, iyi bir müzakere ile okunması durumunda, akıl-nakil/rey-hadis ilişkisinin iyi ve doğru yerleşmesini hatta kökleşmesini sağlayarak modern problemlerin aşılması yolunda da bir pencere açacaktır. Meseleler üzerinde bütüncül ve metodolojik farklılıkları dikkate alarak yapılacak bir hadis okuması yeni problemlerin çözümü noktasında da zihni bir sürecin hazırlayıcısı olacaktır. Bu da çağdaş sorunlara dair yöntem arayışına hadis-fıkıh/akıl-nakil ilişkisi bağlamında bir giriş sağlayacaktır. Burada rivayeti tekrar okumaktan başka bir durumdan söz edildiğini, rivayetleri yorumlarken geliştirilen yöntem ve usûlden bahsedildiğini belirtmek gerekir. Şu durumda bir hadis kitabındaki *metinleri okumak* ayrı bir durum, *metni bir yöntemle okumak* ayrı bir durum, okunan *metnin anlaşılması için kullanılan yöntemlerin başka problemlere uygulanması* ve bu yönüyle okunan kitaptan istifade etmek ise daha ayrı bir durumdur.

2.4. Yorum Olarak Değerlendirilebilecek Detaylar İçermesi

Miškâtü'l-Mesâbih esas itibarıyla bir müzakere yani iyi bir tedris metnidir. İçerdiği hadislerin yerli yerince anlaşılması hadislerin farklı yönlerden tahliline bağlıdır. Eserin müellifi olan Tebrîzî'nin hadisleri şerh eden bir kitabının bulunmaması, bu yönüyle de klasik bir "şârih" olmaması, esere ilk şerhi hocası Tîbî'nin yazmasından ve şerh/yorum merkezli bir eserin bilinmemesinden anlaşılmaktadır. Öte yandan onun h. 737'de tamamladığı eserini, bir ilim meclisinde okutup okutmadığına dair sarîh herhangi bir bilgi bulunmadığı da belirtilmelidir. Ancak eserin bitiminden sonra en az üç-dört yıl daha yaşamış olduğunu dikkate aldığımızda onun eserini tekrar gözden geçirme imkânının bulunduğu, Tebrîz bölgesinde ikincil kaynakların revaçta olması⁵¹ sebebiyle de kendisinin okuttuğu, belki de hocasının okutup kendisinin hazır bulunduğu bir mecliste bazı açıklamalarda bulunduğu veya hocası tarafından yapılan açıklamalardan istifade ettiği düşünülebilir.

Elimizde bu tahminler dışında, Tebrîzî'nin *Miškât* metnine kaydettiği derleme küçük notlar haricinde bir malumat bulunmamaktadır. Bu noktada dikkat çekici olan, kendisine eseri kaleme alma vazifesini yükleyen hocası Tîbî'nin, kitabın şerhi noktasında ona aynı sorumluluğu yüklememesidir. Konuya dair Tebrîzî'nin, hocasının bu konudaki teklifini geri çevirmesi, kendisini bu konuda yetkin görmemesi, bilmediğimiz bir durumun buna engel olması, Tîbî'nin metni

---

suretiyle de olsa naklin merkeze alındığı, bu yönüyle *Muhafazakâr Hanefîlik* veya *Hadisçi Hanefîlik* denilen/denilebilecek olan yaklaşımı benimsendiği iddia edilebilir. Bu konu, bölgeye ait bir özellik olarak, tarafımızca yapılacak olan müstakil bir çalışmada hadis yorumculuğu açısından ele alınmaya çalışılacaktır.

⁵¹ Bu konuda Kâdî Beyzâvî'nin dikkat çekici bir örnek olduğu tekrar kaydedilmelidir.

kendisinin okutması ve okuttuğu esnada şerhini oluşturması ve benzeri farklı ihtimallerden bahsetmek mümkündür.

Her hâlükârda *Mişkât*'taki küçük alıntılar/seçkiler/notlar, Tebrîzî'nin de eseri tümüyle yorumlayacak bir birikime sahip olduğuna dair fikir verici niteliğe sahiptir. Mesela; o, bazı hadisleri tahrîc ettikten sonra hadiste yer alan bir kelimenin izahını kaydetme gereği duymuştur. وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى فِي الْحَبَّةِ السَّوْدَاءِ شِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ إِلَّا السَّامَ «اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «فِي الْحَبَّةِ السَّوْدَاءِ شِفَاءٌ مِنْ كُلِّ دَاءٍ إِلَّا السَّامَ قَالَ ابْنُ شَهَابٍ: السَّامُ: الْمَوْتُ وَالْحَبَّةُ السَّوْدَاءُ: الشُّونِيزُ»⁵²

Tebrîzî tarafından hadislerde yer alan kelimelere düşülen bazı notlar, şerhlerde karşımıza çıkan garîb kelimelere yönelik açıklama yönteminin bir uygulamasıdır. Ancak o bununla iktifa etmemekte nadiren de olsa metni vuzuha kavuşturacak müdahalelerde de bulunmaktadır.⁵³ Bazen de kelime izahını hadisin yorumu ile birlikte veren Tebrîzî,⁵⁴ kimi zaman ise hadisleri seleften nakledilen bir açıklama ile birlikte aktarmaktadır. Mesela ، عَنْ عَمْرِو بْنِ الشَّرِيدِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ " لِيَ الْوَالِدِ يُجِلُّ عِزَّهُ وَعُقُوبَتَهُ " . قَالَ ابْنُ الْمُبَارَكِ يُجِلُّ عِزَّهُ يُعَلِّظُ لَهُ وَعُقُوبَتَهُ يُخَسُّ لَهُ şeklinde Amr b. Şerîd'den nakledilen rivayete göre Allah Rasûlü, “zengin/imkânı olan kimsenin borcunu ödemeyi geciktirmesinin kendisi hakkında konuşmayı ve cezayı helal kıldığı” belirtir.⁵⁵ Orijinal metinde görüldüğü gibi buradaki ırzın ve cezanın helal olmasını Tebrîzî, Abdullah İbnü'l-Mübarek'ten yaptığı bir nakille açıklamaktadır. Buna göre metindeki durum şöyle anlaşılmalıdır: “Onun ırzını helal kılar’ ona ağır sözler söylenir, ‘onun cezalandırılması’ ise hapsedilmesi anlamındadır.”

Tebrîzî kimi yerlerde de hadisin açıklamasını إِذَا لَمْ تَجِدُوا صَبُوحًا أَوْ غُبُوقًا وَلَمْ مَعَنَاهُ: إِذَا لَمْ تَجِدُوا صَبُوحًا أَوْ غُبُوقًا وَلَمْ تَجِدُوا بَقْلَةً تَأْكُلُونَهَا حَلَّتْ لَكُمْ الْمَيْتَةُ رَوَاهُ الدَّارِمِيُّ⁵⁶ şeklinde kaydetmektedir. Görüldüğü gibi burada bir yorum veya metnin açıklaması bulunmaktadır. Bununla yetinmeyen müellif bazı hadislerde karşımıza çıkan mekânlara dair notlar da koymaktadır. Mesela Hz. Aişe'den (öl. 58/678) nakledilen bir hadisin sonunda metinde yer alan السُّفْيَا ile ilgili يَوْمَانَ الْمَدِينَةِ يَوْمَانَ هِيَ عَيْنٌ بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْمَدِينَةِ يَوْمَانَ سُوْيَا (denilen bu yer), Medine ile arasında iki günlük mesafede bulunan bir su kaynağıdır” açıklaması eklenmiştir.⁵⁷

Mişkâtü'l-Mesâbîh hadislerin birbiri ile yorumu açısından incelendiğinde Tebrîzî'nin kitabın aslına eklediği üçüncü faslın işlevlerinden birinin de bu

⁵² et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/509-510.

⁵³ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/196-197.

⁵⁴ Peş peşe iki hadis ve iki örnek için bk. et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 1/570-571.

⁵⁵ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/112.

⁵⁶ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/460.

⁵⁷ et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 2/465.

husus olduğu görülecektir. Yani üçüncü fasılla birlikte ilave edilen nakillerin bir kısmı önceki fasılların hadislerini açıklamaya yöneliktir. Mesela çok evli olan kimselerin hanımları arasında günlerini taksim etmesi ile ilgili fasıl bu açıdan kayda değerdir. Burada Atâ'nın İbn Abbâs ile birlikte Ümmühât-ı Müminîn'in den Meymûne'nin cenazesine birlikte katıldıkları hususu nakledilir. Bu merasimde İbn Abbas cenaze taşınırken dikkatli davranılması gerektiğini, zira Meymûne'nin Hz. Peygamber'in dokuz hanımından biri olup, Allah Rasûlü'nün sekiz hanımına gün tayin ederken onlardan sadece birine gün tayin etmediğini söylemiştir. Bu noktada Atâ, kendilerine ulaşan bilgiye göre söz konusu (gün taksim edilmeyen) hanımın Safiyye validemiz olduğunu ekler. Tebrîzî'nin kaydettiğine göre de Rezîn şöyle demiştir: "Atâ dışındakiler bu kimsenin Sevde olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Rasulullah onu boşamak istediğinde o, cennetteki hanımlardan biri olmayı ümit ederek, O'ndan (s.a.s.) kendisini yanında tutmasını istemiş ve gününden vazgeçmiştir."⁵⁸ Aslında üçüncü fasılda verilen bu açıklama hemen birinci fasılda kaydedilen ve Hz. Aişe'ye ait olan, Sevde'nin kendi gününü ona devrettiğine dair aktarıma muvafık düşmekle birlikte⁵⁹ oradaki nakli biraz daha belirgin hale getirmektedir. Böylece üçüncü fasılda bu durum gerekçelendirilmiş olmaktadır.

Miškâtü'l-Mesâbih'te yer alan bir nevi yorum kabul edilebilecek özellikler kapsamında değinilmesi gereken bir başka husus da bazı muhaddislerin, özellikle Tirmizî'nin hadislere düşmüş olduğu yorum kabilinden notlar arasından bir seçki sunmasıdır. Tebrîzî bazı kaynaklardan sadece tahrîc olarak istifade etmemiş, kaynaktan yer alan açıklamalar arasından önemli gördüklerini de zikretmiştir. Onun Tirmizî'den ve Ebû Dâvûd'dan yapmış olduğu bu alıntılarda hadislerdeki teâruzı ortadan kaldırmayı amaçladığı,⁶⁰ bu muhaddislerin rivayetlere dair yapmış olduğu bazı mukayeselerden istifade ettiği⁶¹ ve doğrudan yorum olarak değerlendirilebilecek yaklaşımlara yer verdiği⁶² görülmektedir.

Tebrîzî sadece Tirmizî ve Ebû Dâvûd gibi muhaddislerin yorum kabilinden açıklamaları ile yetinmemiş, ilk hadis şârihleri arasında ismi zikredilen Hattâbî'nin⁶³ ve *Mesâbihü's-sünne* müellifi Begavî'nin açıklamalarını da yer yer *Miškâtü'l-Mesâbih*'e kaydetmiştir.⁶⁴

⁵⁸ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/196-197.

⁵⁹ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/195.

⁶⁰ Bir örnek için bk. et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/425.

⁶¹ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/521-522.

⁶² et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 2/629-630.

⁶³ et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/161,282-283.

⁶⁴ Birkaç örnek için bk. et-Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbih*, 1/100, 103, 105.

Bunlardan hareketle Tebrîzî'nin klasik bir hadis kitabını şerh edecek bir birikime sahip olduğu söylenebilir. Bunun en önemli göstergelerinden biri de *Mişkât*'ın satır aralarına konulan notlardır.

2.5. Metninin Anlaşılmasına Yönelik Çalışmaların Çokluğu

Bir tedris metni olarak *Mişkâtü'l-Mesâbih*'i okumak veya okutmak noktasında yönlendirici unsurların başında, eserin tarihî konumu gelmektedir. Çünkü *Mişkât* tecrübe edilmiş, anlaşılması için üzerine birçok şerh yazılmış ve hala okutulmakta olan bir hadis metnidir.

Bu tecrübenin kendisini belirli tarihî dönemlerde ve bazı bölgelerde daha fazla hissettirdiği belirtilmelidir. Mesela; eserin rağbet gördüğü bölgelerden biri olan Hint alt kıtasında bu eseri ezberleyen bazı kimselerden ve esere nispetle (*Mişkâtî* şeklinde) anılanlardan bahsedilmiştir.⁶⁵ Hatta bu bölgede her hangi bir âlimin biyografisine bakıldığında, tahsil sürecinde *Mişkât*'ın bir şekilde etkisinin bulunduğu görülecektir. Bu etkinin telife de yansımaları olmuştur. Müslümanların yaşadığı coğrafî alanlardan biri olan Doğu Türkistan gibi bölgelerde ise farklı zaman dilimlerinde dinî kimliğin oluşmasında ve korunmasında *Mişkât*'ın farklı bir fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır. Uygurca'da "موللنىڭ موللىسى مشكات ئوقۇيدۇ، بۆزچىنىڭ بۆزچىسى ئەستە توقۇيدۇ" Mollinin mollisi *Mişkât* okuydu, bözçinin bözçisi este tokuydu / Hocaların hocası *Mişkât* okur, bezzazın/ manifaturacının en usta olanı da astar dokur." tabiri bulunmaktadır. Bu da eseri okuyan ve okutana nasıl bakıldığını ve değer verildiğini göstermektedir.⁶⁶

Osmanlı ilim hayatında kitabın etkisini görmek için kütüphanelerdeki yazmalara, vakfiyelere veya biyografilere bakmak yeterlidir. Osmanlı'nın bu esere önem vermesinde Tebrîz-Şîrâz bölgesiyle kurulan irtibat kadar kitabın bütüncül oluşu ve isnaddan çok metne yer vermesi etkili olmuştur. Zira naklî ilimlerden çok yorum ve anlamının (diğer bir ifadeyle fıkıh ve kelâmın) hem kitabı Osmanlıya taşıyan bölgede hem de Osmanlılarda ayrı bir yeri bulunmaktadır.

Kitabın günümüzde de farklı boyutlarıyla rağbet gördüğü söylenebilir. Bugün birçok İslâm beldesinde hadis okuma faaliyetlerinde bu eserin metin olarak tercih edildiği veya bazı bölümlerinin okutulduğu görülmektedir.⁶⁷ Ülkemizde ise hadisle farklı düzeyde ilgilenen akademisyen, DİB görevlisi ve STK mensubu birçok kimsenin bu kitaba ilgisi bulunmaktadır. Yapılan bu derslerin elektronik ortamlara yüklenerek erişime açılması da modern bir şerh örneği sunmaktadır.

⁶⁵ Zaferullah Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995): 83. Hint alt kıtasında Sâğâni'nin *Meşârik*'inin yerini alan metnin de *Mişkât* olduğu belirtilmiştir. Bk. Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, (İstanbul: İFAV, 2014), 38.

⁶⁶ Demirci, "el-Hatîb et-Tebrîzî ve *Mişkâtü'l-Mesâbih*'i Üzerine", 109-110.

⁶⁷ Özşenel'in ve Daudi'nin mezkûr çalışmalarında buna dair örnekler zikredilmiştir.

Mesela Prof. Dr. İsmail L. Çakan İstanbul'da Gözcü Baba Camii'nde cami dersi olarak *Miškât* dersleri yapmıştır. Bunun gerekçelerini ve cami dersleri için *Miškât*'ın önemini bu konuya dair yazdığı bir makalede de ortaya koymuştur.⁶⁸

Miškât'ın tedris metni olarak sahip olduğu önemli imkânlardan biri de kendisi üzerine birçok şerh yazılmış olmasıdır. Bu şerhlerin farklı tecrübelerin ve farklı eğilimlerin ürünü olduğu ve birçok zenginliği içinde barındırdığı belirtilmelidir. Meselâ *el-Kâşif*, h. 737'de tamamlanan kitabın ilk şerhi olması özelliğini taşımakta olup müellifin h. 743'te vefat eden hocası Şerefüddin et-Tîbî tarafından yazılmıştır. Eserin bitiminin hemen ardından şerh edildiğini gösteren bu bilgiye, bir hocanın öğrencisinin eserini şerh etmesinin ender bir örneği olduğu bilgisi de eklenmelidir. Esere yapılan bu şerh *Miškât* okumalarında dil-belâgat ilgisi olan, hadislerdeki kelimelerin incelikleri ile ilgilenen kimseler için büyük bir zenginlik sunmakta ve bu kimseleri sözlük veya belâgat kitaplarına bakmaktan müstağnî kılmaktadır. Ayrıca çalışma daha önce yazılmış Tûribiştî, Kâdî Beyzâvî, Muzhirüddîn gibi *Mesâbih* şerhlerinin bir hülâsası olarak, onların eserlerinden oluşan bir yorum seçkisi/derlemesi de sunmaktadır. *el-Kâşif* üzerine de telifinden kısa bir süre sonra aynı coğrafyada es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî tarafından bir çalışma yapıldığı ancak bu çalışmanın da Tîbî'nin şerhinin ihtisarı olduğu belirtilmelidir.

Miškât şerhlerinden özellikle fikhî istidlâl ve bazı tartışmalı konuların detayı konusunda en çok istifade edilebilecek çalışmaların başında ise Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Mirkâtü'l-mefâtih* isimli şerhi gelmektedir. Özellikle *el-Kâşif*'ten çokça istifade eden şârih, Tîbî'nin dil-belâgat konusunda maharetle uyguladığı lafız-yorum ilişkisini kaynaklarını da zenginleştirerek muhtevaya taşıyabilmiştir. Bundan dolayı bu zenginlik *Miškât* tedrisinde *el-Kâşif* ve *Mirkât*'a birbirini tamamlama konumu bahşetmiştir.

Şafîî fakih ve muhaddis olan İbn Hacer el-Heytemî'nin (öl. 974/14567) *Miškât* üzerine yazdığı *Fethu'l-ilâh* isimli şerhi ise kelâmî hadislerde Eş'arî, fikhî hadislerde ise Şafîî yorumu görmek açısından önem arz eder.⁶⁹ Özellikle rivayetlerin isnadına yani zayıf, mevzû oluşuna bakmadan onları kabul eden⁷⁰ müellifin bu bakışının, isnadsız bir metin olan *Miškât*'a yansımaları ise isnad-hadis-yorum ilişkisi açısından önem arz eden bir başka husustur.

Miškât tedrisinin hem seyri hem de farklı tartışmalardaki konumu açısından açılımlar sunan metinler ve şerhler de bulunmaktadır. Eser üzerine nicelik

⁶⁸ İsmail L. Çakan, "Cami Dersleri ve *Miškâtü'l-Mesâbih*", *Altınoluk*, 239 (Ocak 2006), 46-48. (<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/1172526/cami-dersleri-ve-miskatu-l-mesabih>).

⁶⁹ Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Miškât*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015).

⁷⁰ Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/532.

itibarıyla en yoğun çalışmaların yapıldığı Hint alt kıtasındaki doktriner farklılığı veya doktrinlere karşı duruşu da *Miškât* şerhleri üzerinden takip etmek mümkündür. Bu açıdan da eseri hem okuyanları hem de okutanları bir zenginlik beklemektedir. Bu gözle bakıldığında Pakistanlı hadis âlimi Muhammed İdrîs Kandehevî'nin (öl. 1393/1974)⁷¹ yazmış olduğu *et-Ta'liku's-sabîh*, Hanefî (veya Ehl-i Rey) merkezli bir yorumlama biçimine örnektir. Bu yönüyle eserin, birkaç asır önce Abdülhak ed-Dihlevî (öl. 1052/1642) tarafından yazılan *Lema'âtü't-tenkih* isimli ve yukarıda bahsi geçen şerhi çağrıştırdığı söylenmelidir. Öte yandan aynı dönem ve coğrafyada Ebu'l-Hasen Ubeydullah el-Mübârekpûrî'nin (öl. 1414/1993) telif etmiş olduğu *Mir'âtü'l-mefâtîh* ise farklı bir konumda bulunmaktadır. Kitap incelendiğinde, ehl-i hadis-ya da selefi- ekole mensup bulunan Ubeydullah el-Mübârekpûrî'nin bu konudaki yaklaşımlarının metnin yorumuna yansıdığı görülecektir. Bu eser üzerinden *Miškât*'ı okumak modern dönemlerdeki hadis yorumculuğunun farklı bir yönünü önümüze koyacaktır. İki metin birlikte ele alındığında ise aynı bölgede iki farklı yaklaşımın metne yansıyan tezahürleri mukayese edilebilecektir. Bu durum *Miškât* okumaları açısından da bir zenginlik sunacaktır.

Benzer birçok örneği dikkate aldığımızda telif edildiği dönemden itibaren her bölgede her yüzyılda *Miškâtü'l-Mesâbih* üzerine yazılmış şerh, talik veya şerhlerle/taliklerle karşılaşmak mümkündür. Bu şârihlerin farklı ekol ve mezhebe mensubiyeti de hadis yorumculuğu açısından geniş bir tedris imkânı sunmaktadır.

Bununla birlikte Osmanlı toplumunda *Miškât*'ın Ali el-Kârî üzerinden okunduğu anlaşılmaktadır. Yani Hint alt kıtasında olduğu gibi yaygın bir *Miškât* haşiye ve şerh geleneği karşımıza çıkmamaktadır. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ise henüz tamamlanmış bir *Miškât* şerhi bulunmamaktadır. Sadece başlamış ancak tamamlanmamış bazı çalışmalardan⁷² ve elektronik ortama yüklenen *Miškât* derslerinden bahsedilebilir.

Ancak her hâlükârda *Miškât*'ın bir tedris metni olarak diğer derleme hadis kaynakları ile kıyaslandığında istifade edilecek yorum kaynakları açısından çok daha zengin olduğu söylenmelidir. Bu zenginlik hem bölgesel hem de tarihî olarak farklı okuma biçimlerini kuşatacak imkânları ihtiva etmektedir.

Burada şu da belirtilmelidir ki her dönemin kendi anlayışını yansıtan *Miškât* şerhi geleneğine günümüzde de daha kuşatıcı bir şekilde, modern imkânlardan istifade ederek, modern dönem hadisçiliğinin oraya koyduğu problemler, yönelttiği tenkitler ve ileri sürdüğü çözüm önerileri irdelenerek katkı sunulması

⁷¹ Müellifin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, 160-162.

⁷² Demirci, "el-Hatîb et-Tebrizî ve *Miškâtü'l-Mesâbih*'i Üzerine", 111.

gerekmektedir. Yani pratik ancak ilmî kuşatıcılığı ve derinliği olan bir *Mişkât* şerhi yapılması beklenmektedir. Bu çalışma *Mişkât*'in içerdiği konular ve tartışmalar açısından avâma/halka yönelik bir eser olmaktan ziyade modern dönemin imkân ve ihtiyaçlarını yansıtan, sonraki nesillere günümüz ilmî birikimini sunacak hâsılı akademik endişeleri olan bir metin olmalıdır.

Sonuç

Günümüzde yapılan veya yapılacak olan bir hadis okumasında tarihî tecrübenin göz ardı edilmesi düşünülemez. Genel olarak hadis tarihine bakıldığında bölgesel tecrübelerin, toplumsal ihtiyaçların veya eğitim-öğretim sürecinin şekillendirdiği bir hadis okuması karşımıza çıkmaktadır. Bu ihtiyaç derleme-cem-ihtisar-şerh-talîk gibi bir telif döngüsünü de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, tarihî bir konuma sahip olan *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in hadis okumaları açısından avantajlı bazı yönlerini öne çıkarmıştır. Buna göre metin, literatürde yer alan rivayetleri bir bütün halinde görmeye imkân sağlamanın yanında hadis kaynaklarının büyük bir çoğunluğun içeriğini de bünyesine dâhil etmiştir. Aynı zamanda temel usul istilahlarına yer veren kitap, bir “hadis usûlü” pratiği yapmaya da imkân sağlamaktadır. Metin içinde yer alan bazı râvilere dair açıklamalar ve bir nevi hadis şerhi olan küçük notlar da kitabı kıymetli hale getirmektedir. Özellikle bir konudaki ana rivayetleri ihtilafları da görebilecek şekilde sıralaması fikhî-keîâmî yorumlara imkân sağlamaktadır. Bu özellikleri sebebiyle eser, hadis okumaları açısından tercih edilen bir hadis kaynağı olarak rahlelerde yerini almıştır.

Günümüz ilâhiyat hadis eğitimi açısından bakıldığında, *Mişkâtü'l-Mesâbih*'i zorunlu ders müfredatı çerçevesinde, sınıf ortamında tümüyle müzakere etmek mümkün olmayacaktır. Kitabın hacmi düşünüldüğünde bazı bölümlerin seçilmesi gerekecektir ki bu sağlayacağı fayda yanında bütünlükten koparan parçacı okumanın bir örneği olacaktır. Şu durumda *Mişkâtü'l-Mesâbih*'in dört yıllık bir eğitim sürecinde ve istekli öğrencilerle okul ortamında “serbest okumalarla/seminerle” bitirilmesi hadis ilminde geleneksel eğitimle irtibat kurmayı sağlayacaktır. Metnin yukarıda sağladığı avantajlar aktarılacak ve modern bir eğitim kurumunun çatısı altında hadisle ilgili meseleler tedrici bir şekilde klasik bir metin üzerinden ele alınabilecektir.

Kaynakça

- Arıcı, Müstakim. “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. 23-103. ed. Mustakim Arıcı. Ankara: İsam, 2017.
- Brockelman, C. “Begavî”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 2/449. İstanbul: MEB Yayınları, 1970.

- Çakan, İsmail L. "Câmiu'l-Usûl li-Ehâdisi'r-Resûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail L. "Cami Dersleri ve Mişkâtü'l-Mesâbih", *Altınoluk*, 239 (Ocak 2006), 46-48. (<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/1172526/cami-dersleri-ve-miskatu-l-mesabih>).
- Daudi, Zaferullah. *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Demirci, Selim. "el-Hatîb et-Tebrizî ve Mişkâtü'l-Mesâbih'i Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/2 (Aralık 2014), 95-113.
- Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*. İstanbul: İLEM, 2020.
- Demirci, Selim. "Usûl Kitaplarının Tehzîbine Mütevâzî Bir Katkı: el-Hulâsa fî ma'rifeti'(l-usûli'l)-hadîs", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (Aralık 2017), 67-84.
- Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- el-Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016.
- el-Hatîb et-Tebrizî. *Miškâtü'l-Mesâbih*. Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1380/1961.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1421/2000.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Kesgin, Salih. "Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kadî İyâz'ın (v.544/1149) el-İlma' ila ma'rifeti usuli'r-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Mart 2016), 61-81.
- Koca, Suat. "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (Nisan 2012), 1-34.
- Kuzudışli, Bekir. "Şehîd-i Sâni'nin Bidâye'sinin Sünnî Hadis Usûlü Kaynağı Neydi?: Tîbî'nin Hulâsa'sı mı, Cürcânî'nin Muhtasar'ı mı?", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 509-550.
- Özşenel, Mehmet. *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İFAV, 2014.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı / Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütölmüştür.
The research was conducted by a single author.

*****

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

*****

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

*****

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiđi Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköđretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiđi Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

*****